

idrak

Dini Araştırmalar Dergisi / Journal of Religious Studies
Cilt/Volume-2 • Sayı/Issue-1 • Haziran 2022

Cilt | Volume: 2 • Sayı | Issue: 1

15 Haziran | June 15, 2022

Azerbaycan'da İslâm ve Mezhep Olgusu

The Phenomenon of İslâm and Sect in Azerbaijan

Muharrem Akoğlu

Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Kayseri/Türkiye.

*Professor, Erciyes University, Faculty of Theology, Basic Islamic Studies,
Department of History of Islamic Sects, Kayseri/Türkiye.*

akoglu@erciyes.edu.tr

ORCID: 0000-0002-2185-3032

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Arařtırma Makalesi | Research Article

Geliř Tarihi | Date Received: 16 Nisan | April 2022

Kabul Tarihi | Date Accepted: 10 Mayıs | May 2022

Yayın Tarihi | Date Published: 15 Haziran | June 2022

Atıf | Cite as

Akoğlu, Muharrem. "Azerbaycan'da İslâm ve Mezhep Olgusu". *İdrak
Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1 (Haziran 2022), 19-40.

İntihal | Plagiarism

Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile
taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir.

*This article has gone through a peer review process and scanned via a
plagiarism software. No plagiarism has been detected.*

Telif | Copyright ©

*idrak'te yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlarına aittir.
The copyrights of articles published in idrak belong to their authors.*

Published by Giresun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Giresun University Faculty of Islamic Sciences, 28200, Giresun, Türkiye.

Azerbaycan'da İslâm ve Mezhep Olgusu

Öz

Azerbaycan, tarih boyunca ticaret yollarının kesişim güzergâhında bulunması ve sahip olduğu jeo-stratejik konumu itibarıyla bölgesel güçlerin dikkatini çeken bir coğrafyada yer aldı. Bu coğrafyada İslâmiyet öncesinde Mazdekilik, Maniheizm ve Zerdüştlük gibi bölgesel inanç yapıları yanında Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinler de vardı. Ayrıca Türklerin varlığı sebebiyle bölgede Gök Tanrı (Tengricilik) inancı da temsil edilmekteydi. İslâmiyet, ilk halifelerden Hz. Ömer döneminde sahabîlerin eliyle bölgeye taşındı. Kısa sürede de etkin oldu. Böylece Azerbaycan ilk İslâm beldeleri arasında yerini aldı. Süreç içerisinde diğer İslâm bölgelerinde olduğu gibi, farklı siyasî ve kültürel etkileşim veya tecrübeler ile fırkalaşmalar çerçevesinde vücut bulan din anlayışlarıyla tanıştı. Bu bağlamda Haricîlik, Mu'tezile ve Şîa gibi siyasî-itikâdî fırkalar; Hanefîlik, Şâfiîlik, Malîkîlik ve Hanbelîlik gibi fıkıh ekolleri dikkat çekti. Özellikle Safevîler öncesi dönemde bölgede Tebriz, Erdebil, Bakü, Şamahi ve Berde gibi şehirler Ehl-i Sünnet ekollerinden Hanefî düşüncesinin yoğun olduğu yerlerdi. Ayrıca Azerbaycan'da Safevîyye, Sühreverdîyye veya İsrâkiyye, Halvetiyye, Hurûfiyye, Nakşibendiyye, Gülşeniyye gibi tasavvufî yapılar ile Ahîlik gibi oluşumlar ve Ehl-i Hak gibi gulât fırkalar da temsil edildi. Ancak Şah İsmail öncülüğünde kurulan Safevîler Devleti, Şîilîği resmî devlet politikası haline dönüştürünce bölgede Şîilik yayılmaya başladı.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Din, İslâm, Mezhep, Şîa.

Phenomenon of Islâm and Sects in Azerbaijan

Abstract

Azerbaijan has been in a geography that has attracted the attention of regional powers due to its geo-strategic location and being at the intersection of trade routes throughout history. In this geography, there were religions such as Christianity and Judaism as well as regional belief structures such as Mazdakite, Manichaeism and Zoroastrianism before Islâm. In addition, due to the presence of the Turks, the belief of The Sky God (Tengrism) was also represented in the region. Islam was moved to the Azerbaijan region by the hand of the Companions during the period of Umar's Caliphate. Islâm became influential in a short time in this region. Thus, Azerbaijan took its place among the first Islamic towns. In the process, as in other Islamic towns, it got acquainted with the understandings of religion as well as different political and cultural interactions or experiences, within the framework of sects. In this context, the political and creed sects such as Mu'tazila and Shîa, and the fiqh schools such as Hanafism, Shafi'ism, Malikism, and Hanbalism drew attention. Especially in the pre-Safavid period, cities such as Tabriz, Ardebil, Baku, Shamakhi, and Berda in the region were places where Hanafi thought, one of the Ahl as-Sunnah schools, was intense. In addition, together with Sûfî structures such as Safaviyya, Suhrevardiyya or Ishraqiyya, Halvatiyya, Hurufiyya, Naqshbandiyya, Gulsheniyya, formations such as Akhism and gulât sects such as Ahl-i Haq were also represented in Azerbaijan. However, when the Safavid State, established under the leadership of Shah Ismail, turned Shiism into official state policy, Shiism began to spread in the region.

Keywords: Azerbaijan, Religion, Islâm, Sect, Shîa.

Giriş

Türkiye; tarihî, kültürel ve siyasî arka planı güçlü ve zengin bir ülkedir. Bu bağlamda gönül coğrafyası nitelemesi ile ifade edilen ve yakın ilişkide bulunduğu ülke, bölge ve coğrafyalar vardır. Şüphesiz bunlardan biri de Azerbaycan'dır. Türkiye ile Azerbaycan, irsiyet ilişkisi zemininde dilde, fikirde ve gönülde benzer duygulara sahip iki kardeş ülkedir. Nitekim bu durum 1993 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı görevini üstlenen Haydar Aliyev'in, "Biz bir millet, iki devletiz." şeklindeki tanımlamasında da ifadesini bulmaktadır.

Azerbaycan, sahip olduğu zenginlikleri, ticaret yolları üzerinde bulunması ve jeo-stratejik yapısı itibarıyla önemli bir coğrafyadadır. Bu durum Azerbaycan'ı güç dengeleri açısından dikkat çekici kılarken, bölgesel egemenlik iddiasında bulunan yapıların da hedefi haline getirmektedir. Nitekim bu coğrafyanın tarih boyunca pek çok çatışmaya sahne olması tesadüf ile izah edilemez.

Azerbaycan, tarih boyunca farklı sınırlar içerisinde ifade edilemiştir. Önceleri Hemedan ve Zencan şehirlerinden başlayarak kuzeyde Derbend'e kadar olan bölgeyi tanımlarken, daha sonraları Berde, Zencan, Deylem ve Târım şehirlerince kuşatılan bölge olarak tanımlanmıştır. 1828 Türkmençayı Antlaşması ile Azerbaycan, Aras nehri esas alınarak kuzey ve güney şeklinde iki idari bölgeye ayrıldı. Her iki idari bölge de milliyet, din ve kültür yapıları itibarıyla aynı olmakla birlikte, merkezi Bakü olan Kuzey Azerbaycan Rusya'nın, merkezi Tebriz olan Güney Azerbaycan ise İran'ın egemenliğinde kaldı.¹ Ancak 1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla Kuzey Azerbaycan özgürlüğüne kavuşurken, Güney Azerbaycan İran'ın egemenliğinde varlığını sürdürme geldi.

Azerbaycan, Hz. Ömer döneminde İslâm ile tanışan ve sahabeden aldığı eğitim ile İslâm'ı içselleştiren ilk dönem İslâm beldelerindedir. Bu yapısı itibarıyla de başlangıçta her tür fırkalaşma ve gruplaşmaların etkisinden uzak Kur'an ve Sünnet temelinde otantik boyutta bir İslâm anlayışına sahip oldu. Ancak tarihsel süreçte yaşanan siyasal

1 M. Nizamettin Tebrizli, *Bugünkü Azerbaycan Davası* (İstanbul: Türk Kültür Ocağı Yayınları, 1946), 8-9; Hacer Göl, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/1 (Haziran 2006), 155.

ve kültürel dönüşümler din anlayışlarını etkilediği gibi, yeni ve farklı ekollerin ortaya çıkmasına da gerekçe oldu.

İki kardeş ülke/coğrafya Türkiye ve Azerbaycan arasında var olan yakınlığın akademik çalışmalara konu olması, entelektüel birikim paylaşımı yanında karşılıklı ilişkilerin boyutlarının derinleştirilmesine katkı sunacaktır. Bu gayeyle elinizdeki çalışma, bir makalenin boyutlarından kaynaklanan zorluğu dikkate almakla birlikte, Azerbaycan'ın tarihten günümüze dinî ve mezhebî varlığına ışık tutabilme arzusundadır. Bunun sağlanabilmesi ise, tarihsel zemininin belirlenmesi ve bölgenin İslâmlaşma serüveninin öncelenmesine bağlıdır.

1. Azerbaycan'da İslâm

Azerbaycan'ı içine alan Kafkasya coğrafyası jeo-stratejik önemi itibarıyla tarih boyunca pek çok mücadeleye ev sahipliği yaptı. İslâmiyet öncesi 3./9. ve 7./13. yüzyıllar arasında dönemin iki büyük gücü olan Bizans ile Sâsânî imparatorlukları arasında bölgede çok sayıda mücadele ve savaş gerçekleşti. Bu iki büyük güç arasında zaman zaman farklı antlaşmalar yapılsa da uzun süre etkin olmadı. Bu durum bölgesel istikrara engel oluşturduğu gibi, bölgenin kalkınmasına da mâni oldu. Neticede İslâm öncesi dönemde bölge geçiş, kaçış ve göçlerin kaçınılmaz hale geldiği bir atmosfere sahip oldu.

İslâm toplumunun tebellür etmesi akabinde Müslümanların, güvenlik gerekçesiyle Azerbaycan coğrafyasına yöneldiklerini görmekteyiz. Özellikle Doğu Roma'nın Kafkas halkına uyguladığı sert politikalar karşısında bölgeye yardım çabası ve Müslümanlar aleyhine yönelik askeri faaliyetlere önlem ihtiyacı, bölgeye yönelişin gerekçeleri arasında yer aldı.

Hz. Peygamber sonrası dönemde Müslümanların bölgeye yönelişinin, ikinci halife Hz. Ömer döneminde gerçekleştiği bilinmektedir. Nitekim onun döneminde Müslümanlar, çağın iki büyük gücü Bizans/Doğu Roma ve Sasânî imparatorluklarına karşı mücadele halindeydi.²

2 Abbas Gurbanov, "Abbasiler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış", *İstem* 5/9 (2007), 126.

Müslümanlar, Yermük savaşında (14-15/636) Doğu Roma'ya karşı mücadele verdiler. Bu savaşta İmparator Herakleios (20-21/641) ordusunu büyük oranda Ermenilerden teşekkül ettirmişti. Savaş sonunda Müslümanlar karşısında mücadeleden kaçan Ermeni kökenli birliklerin takibi, güvenlik açısından zaruret halini almıştı. Bu durumda Müslümanlar, onları takiple bölgeye yönelmek durumunda kaldı. Nitekim Ermenilerden oluşan birliklerin, takviye Roma birlikleri ile Müslümanlar aleyhine, karşı faaliyet yürütme ve Müslümanlara zarar verme risklerine karşı önlem alınması gerekiyordu. Bu durumda halife Hz. Ömer, ortaya çıkabilecek askerî risklere karşı tedbir amacıyla bazı adamlarını fetih için bölgeye yönlendirdi.³ Bu şekilde bölge, Müslümanların ilgi alanına girdi. Nitekim daha sonraki süreçte gerçekleşecek olan İran'ın fethi, bölgeye yönelişin kapsamını genişletecek olan bir başka unsur olarak karşımıza çıkacaktır.

Hz. Ömer, bölgeye yönelişle birlikte İslâmî tebliğin de önünü açmak istedi. Bu amaçla bölge insanının İslâmiyet ile tanışmasını sağlamak amacıyla 21/641-642 yılında kendisine yakın olan Bukeyl b. Abdullah, Numan b. Mukarrin (öl. 21/642), Utbe b. Ferkâd (öl. 22/643) ve Huzeyfe b. el-Yemân (öl. 36/656) gibi isimleri bölgeye gönderdi.⁴ Bu süreçte bölgede Mazdekîlik, Maniheizm ve Zerdüştlük gibi etkin bölgesel inanç yapıları vardı. Ayrıca Hristiyanlık ve Yahudilik de kendilerine alan bulmuşlardı. Bu dini yapıların dışında Azerbaycan coğrafyasında Türklerin varlığı da Gök Tanrı (Tengricilik) inancının bölgedeki temsilinin gerekçesini oluşturmaktaydı.⁵ Bu durum Kafkas coğrafyasının İslâm öncesi dönemde inanç yapısı itibarıyla oldukça farklı ve çeşitlilik arz eden bir görünüme sahip olduğu anlamına gelmektedir. Nitekim Hz. Ömer'in bölgeye yönlendirdiği isimler, İslâm'ı anlatarak tebliğ faaliyeti ile işe koyuldu.

3 Bayram Arif Köse, "İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches 2/Kafkasya Özel Sayısı* (2017), 338.

4 Şihâbiddîn Ebi Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1977), 1/129.

5 Dadash Mutallimov, "Hz. Ömer Döneminde Azerbaycan Topraklarına Düzenlenen Fetih Hareketleri ve Meşhur Komutanları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 14/79 (Ağustos 2021), 21-22.

Bölgeye yönelen isimlerin faaliyetleri neticesinde İslâm'ın yayılması, süregelen siyasî ve itikâdî zeminde görülen kaotik ortamın önüne geçti. Hatta bu durum, geleceğe yönelik düzenli bir toplum inşası açısından da bir umut ışığı oldu. Nitekim bölgede yer alan veya süreç içerisinde gelen Türkler arasında varlığı bilinen Gök Tanrı inancının İslâm'ın tevhid prensibi ile örtüşen boyutlarının olması, bölgede İslâm'ın özellikle de Türkler arasında hızlı bir şekilde yayılmasının önünü açtı. Böylece Azerbaycan coğrafyası, İslâm'ın merkez coğrafyası Hicaz ile siyasî ve kültürel olarak yakınlaşma eğilimine girdi. Bu da dinî ve itikâdî etkileşimin boyutlarını geliştirdi. Nitekim zamanla, merkezde gündem olan konuların uzantılarıyla birlikte Azerbaycan'a da yansması dikkat çekicidir.⁶

Müslümanların bölgede etkinlik sağlaması sonrası görev alan yeni yöneticiler, halkın siyasî desteğini aldılar. Bu bağlamda yeni yöneticilerce ekonomik katkı mahiyetinde cazibe uygulamaları devreye sokuldu. Örneğin daha önce bölgede hâkimiyet sağlayan Doğu Roma ve Sâsânîler'in belirledikleri yüksek vergilere karşılık daha makul vergi sistemleri geliştirildi. Bölge insanına yönelik bu tür katkılar, bölgenin hilafet merkezine bağlılığını artırdığı gibi, bölgeyi ileri fetihler için bir karargâh ve İslâm'ın daha uzak diyarlara taşınması için de bir üs haline getirdi. Hz. Ömer'in hilafet sürecinde ortaya konan bu tür uygulamalar ile onun dönemi, fetih hareketlerinin yoğunlaştığı, İslâm'ın hızlı yayılma eğilimine girdiği ve Müslüman toplumunda devletleşme sürecinde kurumsallaşmanın sağlanmaya çalışıldığı bir dönem oldu. Bu dönemde İslâm toprakları, kuzeyde Hazar Denizi ve Anadolu'ya, doğuda Afganistan ve Çin sınırına, batıda da Tunus'a kadar genişledi.⁷

Hz. Ali dönemine gelindiğinde Azerbaycan nüfusunun çok önemli bir kısmı İslâmiyet'i benimsemişti. Sonrasında Emevîler, daha çok idarî yapı ve vergi işleriyle ilgilendiler.⁸ Abbasiler döneminde ise

6 Bk. Şahin Ahmetoğlu, "Azerbaycan'da Hanefiliğin Yayılışı", *IV. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu-Hanefilik-Mâturîdîlik* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017), 2/294.

7 Mutallimov, "Hz. Ömer Döneminde Azerbaycan", 19-20.

8 Halife b. Hayyât, *Halife b. Hayyât Tarihi*, çev. Abdulhalık Bakır (Ankara: TTK Yayınları, 2001), 357; Şahi Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 13.

bazı yıkıcı toplumsal hareketler görülmeye başlandı. Bunlar arasında Bâbek el-Hurremî veya Bâbekiyye gibi isyan hareketleri dikkat çekti.⁹ Bu tür hareketlerin süreç içerisinde otoriteyi zayıflattığı görüldü. Nitekim bu zayıf ortam, 9. yy. sonlarına doğru bölgede kendini hissettirmeye başladı. Bu bağlamda Azerbaycan bölgesinde Şirvanşahlar Devleti (799-1607), Sâc Oğulları (889-929), Revvâdîler (10. yy. başları-1071), Sellârîler/Müsafirîler (930-1200), Şeddâdîler (951-1175) ve Ahmedîliler (1108-1227) gibi bağımsız ve yarı-bağımsız devlet yapılanmaları ortaya çıktı. Ayrıca bölgede Moğollar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîler gibi devlet yapılarının etkin olduğu dönemler yaşandı. Bu siyasî dönüşüm ve etkiler, süreç içerisinde Azerbaycan coğrafyasında farklı din anlayışı ve mezhebî yapıların görülmesinin de gerekçeleri arasında yer aldı.

Görülüyor ki Azerbaycan bölgesi, İslâm'ın ilk dönemlerinde ve ikinci halife Hz. Ömer'in yönetim sürecinde İslâmlaşmak suretiyle ilk İslâm beldeleri arasında yerini aldı. Ayrıca Azerbaycan, İslâmlaşmasını Hz. Peygamber'in yanında bulunmuş ve eğitiminden nasiplenmiş sahabeler eliyle Kur'an ve Sünnet zemininde sağladı. Bu durum onun ilk İslâmlaşmasının, fırkalaşma ve gruplaşmalardan uzak Kur'an ve Sünnet temelinde otantik bir din anlayışı zemininde sağlandığı anlamına geldi. Bununla birlikte insanî olan din algı ve anlayışlarının, süreç içerisinde yaşanan siyasal, kültürel ve toplumsal dönüşümler bağlamında farklılaşmalara maruz kaldığı bilinmektedir. Bu durum otantik zeminde ortaya çıkan din anlayışlarının süreç içerisinde farklılaşmalarının gerekçesini sunmaktadır. Azerbaycan coğrafyası da bunun bir örneğidir. Ancak bu konuya girmeden önce İslâm'ın otantik boyutunun nasıllığı konusu üzerinde durulmasının uygun olacağı kanaatindeyiz.

2. İslâm'ın Otantik Boyutu

Bilindiği gibi Hz. Peygamber döneminde herhangi bir dinî gruplaşma veya mezhebî yapıdan söz etmek mümkün değildir. Çünkü Hz. Peygamber, insanlığa Allah'tan aldığı ilâhî buyrukların bütünü olarak bir din getirdi. Bu dini, öncelikle kendi etrafında bulunan ailesi

⁹ Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed el- Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E. R. Fırlalı (İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınevi, 1991), 206-207.

ve sahabe diye nitelendirilen arkadaş çevresine öğretti. Bu şekilde ilk Müslümanlar, İslâm'ı Kur'an-ı Kerim'den sonraki ilk kaynak olan Hz. Peygamber'in sözlü, fiilî ve taktirî öğretilerinden görerek ve yaşayarak öğrendi. Hatta Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde yaşayan sahabe veya Müslümanlar, bireysel veya toplumsal hayatları içerisinde karşılaştıkları sorun ve problemleri bizzat Hz. Peygamber'e iletmek suretiyle çözüm yolları aradılar. Nitekim o, sahip olduğu vasıflar itibarıyla toplumda bir hayat modeli sunmanın yanında, insanların problemlerini çözüme kavuşturacak yegâne merci ve mutlak otorite olarak görüldü.

Bireysel veya toplumsal yapıda ortaya çıkan problemlerin çözümünde Hz. Peygamber'e yönelik bu bakış açısı, ilk dönemde farklı düşünce sistemlerinin veya dinî gruplaşma ve mezhebî yapıların ortaya çıkmasının önüne geçti. Bu durum, Hz. Peygamber döneminde birlik temelinde uyumlu bir toplumsal yapının oluşmasının da gerekçesi oldu.

Hız. Peygamber döneminde ortaya çıkan birlik temelinde dayalı bu toplumsal yapının ilk halifeler döneminde de devam ettiği görülmektedir. Bu devamlılığın sebepleri arasında, Hz. Peygamber'in miras bıraktığı toplumsal modelin büyük oranda canlılığını muhafaza etmesi, İslâm toplumundaki homojen yapının kendini koruması ve ilk halifelerin basiretli politikaları gibi unsurları zikretmek mümkündür.

Dinî gruplaşma veya mezhebî yapılar, süreç içerisinde kültürel, toplumsal, ekonomik veya siyasî gerekçelerle tamamen insanî zemine dayalı, din anlayışına sirayet eden farklılaşmaların kurumsallaşmasıyla ortaya çıktı. Bu nedenle onlar, din zemininde ve tarihsel süreçte insan unsurunun ürünü olarak teşekkül eden beşerî yapılar olarak tanımlandı. Bu çerçeveden mezhepler, din yerine ikâme edilme özelliğine sahip olmadıkları gibi, insanî zeminde dine yönelik bakış açılarının toplamı olarak değerlendirilir. Şüphesiz bu da mezheplerin insanî yönünü açığa çıkarmaktadır.

Takdir edilir ki insan, bireysel ve toplumsal temelli pek çok farklılığı bünyesinde barındıran bir varlıktır. Bu itibarla insanî temele dayanan mezheplerin, insan varlığından kaynaklanan farklılıklar çerçevesinde çok sayıda gerekçe ve neden ile temellendirilmesi müm-

kündür. Ancak bu durumda belki, birlik temeline dayalı toplumsal yapıdaki yeknesaklık ruhunun kaybolmaya başlamasına işaret edilebilir. Nitekim fetih hareketlerinin başlaması, İslâm coğrafyasının geniş bir alana yayılması, farklı dinlere, kültürlere ve etnik unsurlara mensup kimselerin İslâm toplumunda temsil edilmeye başlanması gibi hususlar, toplumsal birlik ruhunun kaybolmaya başlamasının da tabîî gerekçeleri arasındadır. Şüphesiz bu bağlamda süreç içerisinde yaşanan ekonomik ve sosyal dönüşüm yanında otorite kaynaklarının çoğalmasından kaynaklanan problemlere de dikkat çekmek mümkündür. Bu bilgiler ışığında Azerbaycan'ın mezhepleşme süreci ve yapılanmalarını değerlendirmek yerinde olacaktır.

3. Azerbaycan'da Mezhep Yapılanmaları

İslâm'ın Azerbaycan'a ulaştığı ilk dönemlerde grup, fırka veya mezhep etkisi olmamakla birlikte orada da zaman içerisinde diğer coğrafyalarda olduğu gibi farklı insanî gerekçelere dayalı fırka veya mezhebî yapılar görülmeye başlandı. Biz bu çalışmamızda, tarihsel gelişimi dikkate alarak Azerbaycan'daki dinî firkalaşma evrelerini Safevîler öncesi ve sonrası şeklinde iki aşamada ele almanın uygun olacağı kanaatindeyiz.

3.1. Safevîler Öncesi

Hız. Peygamber sonrası ilerleyen süreçte asr-ı saâdete kıyasla toplumda kendini hissettiren güçlü manevî havanın yanında, ortaya çıkan bireysel, toplumsal, kültürel ve siyasî gerekçelere dayalı zayıflama eğilimi dikkat çekti. Bu da ilk dönemde var olan birlik ruhunun kaybolmaya başladığı anlamına geldi. Bununla birlikte bu durum, o zamana kadar görülmeyen farklı dinî veya fikrî yapılar zeminindeki gruplaşmaların da kaynağı oldu. Nitekim diğer coğrafyalarda olduğu gibi, Azerbaycan'da da bunun yansımaları görüldü.

Azerbaycan coğrafyasının, Hız. Peygamber sonrası ikinci halife Hız. Ömer döneminde İslâm topraklarına dâhil edildiğini ve halifenin Azerbaycan'a yönelik görevlendirdiği kimselerin de büyük oranda sahabeden olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla Azerbaycan'ın ilk İslâmlaşma sürecinde herhangi bir dinî gruplaşma veya firkalaşma adına iz aramak mümkün değildir. Ancak coğrafyanın ilk dönemden

itibaren İslâm yurdu olması ve Müslüman beldeler ile irtibat halinde olması nedeniyle süreç içerisinde ortaya çıkan itikâdî ve siyasî hareketliliklerden de etkilenmemesi mümkün değildir. Bu durum süreç içerisinde ortaya çıkan itikâdî/siyasî veya tasavvufî zemindeki dinî hareketlerin Azerbaycan coğrafyasına da yansımaları şeklinde tebellür etti. Nitekim Hz. Ali'nin hilafet sürecinin son dönemlerinde tarih sahnesine çıkmaya başlayan Haricîliğin Azerbaycan'da da görülmesi ve bu mezhep mensuplarının özellikle Emevîler döneminde birtakım isyan teşebbüslerine kalkışmaları dikkat çekicidir.¹⁰

İslâm mezhepleri içerisinde etkin kollardan biri olarak görülen Mu'tezile'yi de Azerbaycan coğrafyasında görmekteyiz. Ekol, bölgede kendi fikriyatı çerçevesinde ilim adamları da yetiştirmekten geri kalmadı. Bu konuda Berde bölgesinden Ebû Bekir Muhammed b. el-Berdeî ismi Azerbaycan'da Mu'tezilî fikrin temsili açısından dikkat çekicidir. Ayrıca bölgenin yetiştirdiği Ebu'l-Hasan Ahmed b. Ömer b. Abdullah el-Berdeî ve Ebû Saîd el-Berdeî gibi Mu'tezilî şahsiyetlerden de söz etmek mümkündür.¹¹

Safevîler öncesi dönemde İslâm dünyasının diğer bölgelerinde görülen itikâdî ve siyasî oluşumların yanında fıkıh ekolleri de Azerbaycan'da temsil edilmekteydi. Bunlardan Malikî mezhebinin bölgedeki etkinliği sınırlı olsa da¹² Şafîî ekolünün nispeten daha yaygın olduğu bilinmektedir. Şafîî uleması içerisinde *el-Envâr li-A'mâli'l-Ebrâr* isimli eserin müellifi Cemaleddin Yusuf b. İbrahim el-Erdebilî'den söz edilebilir.¹³ Ayrıca bölgede Ehl-i Hadis'in etkinliği de dikkat çekicidir. Bu bağlamda küçük bir yerleşim yeri olan Berdic köyüne nispetle Ebû Bekir b. Ahmed b. Harun b. Rûh el-Berdîci ismi hadis hafızı olarak kayıtlarda geçmektedir. Onun da bölgedeki diğer muhaddisler gibi Hanbelî kimliğiyle tanındığı bilinmektedir.¹⁴

10 Bk. Ahmetoğlu, "Azerbaycan'da Hanefiliğin Yayılışı", 2/296.

11 Ahmed b. Yahya b. Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, thk. S. D. Wilzer (Beyrut: Franz Steiner, 1988), 18.

12 Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci*, 26.

13 Saffet Köse, "Erdebilî, Yusuf b. İbrâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/279-280.

14 İsmail Lütfi Çakan, "Berdicî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/485; Ahmetoğlu, "Azerbaycan'da Hanefiliğin Yayılışı", 2/296-297.

Bu fıkıh ekolleri yanında Azerbaycan coğrafyasında Safevîler öncesi dönemde tıpkı Anadolu coğrafyasında olduğu gibi Hanefîliğin önemli bir yer tuttuğu ve bölgenin ağırlıklı mezhebî yapısını oluşturduğu görülmektedir. Bölgenin yetiştirdiği Hanefî ulema arasında çok sayıda isim tespit etmek mümkündür. Bu bağlamda, kendisi de Azerbaycanlı bir ilim adamı olan Şahin Ahmetoğlu; Ebû Bekir Ahmed b. Harun b. Ruh el-Berdicî (öl. 301/914), Mekki b. Ahmed Sadeveyh el-Berdeî (öl. 301/914), Ebû Saîd Ahmed b. Hüseyin el-Berdeî (öl. 317/929), Ebû Abdullah Hüseyin b. Ca'fer el-Merağî (öl. 389/999), Ebu'l-Ûlâ b. Abdullah Ali el-Halîlî el-Kazvinî (öl. 446/1054), Seyfuddin Ahmed el-Ebherî (öl. 800/1397), Mevlana Şemsuddin Muhammed el-Hanefî et-Tebrizî (öl. 900/1494), Muhyiddin Mevlana Muhammed b. Ali el-Hanefî el-Karabağî (öl. 942/1535), Mevlana Hüseyin b. Abdullah Şirvanî (öl. 947/1540), Mevlana Kemaleddin Hüseyin b. Abdülhak Erdebilî (öl. 950/1543), Sadreddinzâde Muhammed Emin eş-Şirvânî (öl. 1036/1627), Nurah Şirvanî (öl. 1065/1655), Seyyid Muhammed Rafi b. Abdurrahman eş-Şirvanî Nureddin el-Hanefî (öl. 1065/1654), Şeyh Cemaleddin Yusuf b. İbrahim b. Muhammed ez-Zührî eş-Şirvanî (öl. 1134/1722) ve Mevlana Muhyiddin Muhammed Karabağî gibi isimleri tespit etmiştir.¹⁵

Tarihsel süreçte tebellür eden itikâdî, siyasî veya fikhî zemindeki ekollere rağmen Azerbaycan coğrafyasında İslâm'ın, Hz. Peygamber'in etrafında yer alan sahabe vasıtasıyla ve otantik boyutuyla neşvü nemâ bulduğundan söz etmiştik. Bu bağlamda İslâm toplumlarında ortaya çıkan farklı gruplaşma veya fırkalaşma örneklerini Azerbaycan'da da görüyoruz. Ancak bunlar arasında en dikkat çekeninin, temelleri İlhanlılar/Moğol¹⁶ döneminde atılan ve Safevîler döneminde güç kazanan Şiîleşme¹⁷ olduğunda şüphe yoktur.

15 Ahmetoğlu, "Azerbaycan'da Hanefîliğin Yayılışı", 2/297-301.

16 İlhanlılar Devleti, Cengiz Han'ın torunu Hülâgû Han tarafından, 1256 yılında Tebriz merkezli Azerbaycan'da kurulan bir Moğol Devletidir.

17 Bilindiği gibi, Hz. Peygamber ve sahabe dönemlerinde henüz teşekkül etmemiş olan mezhep veya mezhebî yapılar, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan toplumsal hadiselerle bağlı olarak sosyal, siyasal veya kültürel zeminde meydana gelen toplumsal dönüşüm neticesinde aynı veya benzer konulara yönelik yaklaşım farklılıklarıyla ortaya çıkmıştı. Safevîler'in devlet politikası haline getirdiği Şîa da bunun bir örneğidir. Nitekim bir mezhep veya ekol, tarihin hangi döneminde ve hangi şartlarda ortaya çıkarsa çıksın, kendini ilk kaynak ve erken dönemle irtibatlandırma gayreti sergiler. Bu yolla muhalifleri katında kendilerini tartışmasız üstün gösterme amacı taşır. Ayrıca dini,

Azerbaycan'da Şîî düşüncenin izlerinin 4./10. yüzyılın sonu, 5./11. yüzyılın başlarına kadar götürülebileceği ileri sürülse de¹⁸ bölgede Şîîliğin belirginleşmesinde Moğolların etkileri dikkat çekicidir. Nitekim onların gelişi ve Şîîlik lehine politikalar benimsemeleri ile birlikte ekol, görünürlük kazanmaya başladı. İlhanlı hükümdarı Gâzân Mahmud Han'ın Şîî düşünce mensuplarına yakın tutumu da bölgede ekole alan açtı. Bu bağlamda Gâzân Han'ın, Irak bölgesine Şîî eğilimli bir kişiyi vali olarak ataması, Irak'a yaptığı seferde Şîî imamların kabirlerini ziyaret etmesi ve maddî desteklerde bulunma arzusu kayda değerdir.¹⁹

Gâzân Han'ın ardından kardeşi Olcaytu, İlhanlı sultanı oldu (703-4/1304). Yeni sultan, İslâm'a girmeden önce Hristiyanlığı ve Budizm'i denedi. Ancak ardından İslâmiyet'e girmeye karar kıldı. İslâm'ı öncelikle Hanefî, ardından da Şafîî perspektifinden uyguladı. Daha sonra da Şîî kimliği ile öne çıkan Şeyh Cemaleddin Mutahhar Hillî'nin tesiriyle Şîî düşünceye meyil gösterdi. Bunun bir yansıması olarak Şîî düşünce, onun yönetimi altında bölgede geniş bir etkiyle yayılma imkânı buldu. Hatta Olcaytu, Şîîliği devletin resmi tercihi

gerçek anlamda kendilerinin temsil ettiği düşüncesini de yerleştirmeye çalışır. Şîa da tarihî realiteye aykırılığına rağmen kendi mevcudiyetini ilk dönemle irtibatlandırma eğilimi ortaya koydu. Oysa bir mezhep veya ekolün teşekkülü, itikâdî veya fikhî yapısının tebellürü ile ancak mümkündür. Bu durumda Şîa'nın da sonradan vücut bulan bir din anlayışı olduğu aşikârdır. Nitekim Şîa'nın ortaya çıkışındaki en uygun vasatın, Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin'in (öl. 61/680) Kerbelâ'da hunharca şehit edilmesi ardından gelişen Tevvabın (65/684) ve Muhtar es-Sakafî (öl. 67/687) hareketlerinde aranması gerekir. Bu hadiselerin, Şîî düşüncenin teşekkülüne zemin oluşturduğu bilinir. Hatta Şîa'nın ayırt edici vasfı olması yanında itikâdî farklılığını ifade eden İmamet nazariyesi de bu hadiselerin ortaya çıkardığı sosyo-kültürel ve politik atmosferde belirginlik kazandı. Bu ekolün imâmet anlayışı, Hz. Peygamber'den sonra nass ve tayinle imam veya halife olması gereken kişi olarak mutlak surette Hz. Ali'yi görmesi ve onun dışında tarihsel realitede yer alan halifeleri meşru yönetici olarak görmemesi inancına dayanır. Şîî-İmamet anlayışı, gaybet dönemi (260/873) olarak tarih kitaplarında yer alan sürece kadar on iki imam kabul etmesi itibarıyla İsnâaşeriyye şeklinde de adlandırılmaktadır. Bu durum aynı zamanda Şîî-İmâmiyye'nin kurumsal ve kuramsal yapısının gaybet sonrası, bir başka deyişle hicri üçüncü asrın sonu, dördüncü asrın başlarından itibaren vücut bulmaya başladığı anlamına gelmektedir. Bu tarihten önce Şîî-İmamî nazariyeden veya mezhebi oluşumundan bahsetmek tarihî realite ile örtüşür bir durum arz etmemektedir. Bk. Muharrem Akoğlu, "Irak'ta Şîî-İmamîliğin Yayılmasında Safevî İran Etkisi", *Bilimname* 36/2 (2018), 110 vd.

18 Bk. Cemil Hakyemez, "The Origins of Twelver Shi'ism in Iran", *Turkish Journal of Shiite Studies* 3/1 (June 2021), 22.

19 Hanifi Şahin, "Ehl-i Beyt Siyaset İlişkisi (İlhanlılar Dönemi)", *Ekev Akademi Dergisi* 13/41 (Güz 2009), 96-97; Ahmadov, *Azerbaycan'da Şîîliğin Yayılma Süreci*, 28.

haline getirdi. Bu bağlamda o, üç büyük halifenin isimlerinin hutbe-lerden okunmasını yasakladığı gibi, sikkeler üzerinden de kaldırılmasını sağladı. Bunun yerine on iki imamın isimlerinin ve *Aliyyun Veliyyullah* tabirinin yazılmasına olanak sağladı. Ayrıca Olcaytu, Şîî öğretinin yaygınlaştırılması amacıyla çok sayıda medrese ve eğitim müesseseleri de kurdu.²⁰

Safevî Devleti kurulduğu dönemde Azerbaycan'da Şirvan bölgesi başta olmak üzere Şirvanşahlar hâkimiyeti (799-1607) vardı. Ayrıca bu dönemde Azerbaycan, içinde barındırdığı sûfî kültür ile de dikkat çekmekte ve pek çok tarikat yapılanmasına ev sahipliği yapmaktaydı. Bunlar arasında Safevîyye, Sühreverdiyye veya İşrakîyye, Halvetiyye, Hurûfiyye, Nakşibendiyye, Gülşeniyye gibi yapıları zikretmek mümkündür.²¹ Ayrıca coğrafyada Ahîlik gibi medeniyete beşiklik eden yapılar yanında Ehl-i Hak²² gibi gulât oluşumlar da temsil edilmekteydi.

Görülüyor ki Azerbaycan gerek İslâm öncesi gerekse İslâm sonrası dönemde çok sayıda din anlayışına ev sahipliği yapan kültürel arka planı geniş bir coğrafya olarak belirginleşti. Özellikle İslâmiyet sonrası dönemde Haricîlik, Mu'tezile ve Şîa ekolleri toplumsal zemin buldu. Hanefîlik başta olmak üzere Şâfîlik ve Hanbelîlik gibi Ehl-i Sünnet ekolleri de Azerbaycan coğrafyasında yayılma imkânı buldu. Nitekim Safevîler öncesi dönemde Azerbaycan'da Tebriz, Erdebil, Bakü, Şamahi ve Berde gibi şehirler Ehl-i Sünnet düşüncesinin, özellikle de Hanefîliğin yoğun olduğu yerlerdi. Ancak Safevîler'in Şîîliği devlet politikası olarak belirlemeleri akabinde Ehl-i Sünnet'in yaşam alanı daraltıldı. Sünnî ulema, maruz bırakıldığı baskı neticesinde göçe zorlandı. Bunlar Arap ülkelerine veya Osmanlı'ya göç etmek durumunda kaldı.²³

20 Ercan Gördeğir, *Olcaytu Han ve Zamani (1304-1316)* (Ankara: İksad, 2021), 208 vd., 257, 276.

21 Ahmadov, *Azerbaycan'da Şîîliğin Yayılma Süreci*, 29, 30-37.

22 Ehl-i Hak, Hz. Ali'yi Tanrı'nın yeryüzündeki tecellilerinden biri kabul eden aşırı/gulât bir oluşumdur. Bk. Namıq Musalı, *Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar* (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013), 16.

23 Bk. Ahmetoğlu, "Azerbaycan'da Hanefîliğin Yayılışı", 2/299, 302.

Azerbaycan'da Ehl-i Sünnet'in yaşam alanını daraltan Safevî tarikatı özellikle dikkat çekicidir. Konu bütünlüğümüz açısından bu tarikat yapılanmasından kısaca söz etmekte yarar vardır. Nitekim Şîliğin siyasal zemine taşınması ve bölgede etkin bir unsur haline gelmesi bu tarikatın uygulamalarının bir sonucudur.

3.2. Safevîler Sonrası

Şeyh Safiyuddîn-i Erdebilî (öl. 735/1334) tarafından kurulan Safevî Tarikatı, Güney Azerbaycan bölgesinde yer alan Erdebil merkezli olarak tarih sahnesine çıktı. Başlangıçta Sünnî-Şâfiî düşünce temeline sahip olan tarikat, Hoca Ali (öl. 832-3/1429) zamanında Şîî düşünceye meyletmenin yanında siyasallaşma eğilimleri gösterdi.²⁴ Bu dönemde ona saygı duyan Timur, Ankara'dan getirdiği esirleri şeyhin talebi üzerine azat etti. Hürriyetine kavuşan esirler de Hoca Ali'ye vefa duygusuyla hizmet etmeye karar vererek onun yanında kaldılar. Ayrıca Timur, Erdebil bölgesini Safevî Tekkesi'ne bağışladı.²⁵ Hoca Ali sayesinde hürriyetine kavuşarak onun yanında kalan kişiler, *Sûfiyân-i Rûm* olarak adlandırıldı ve tarikatın Azerbaycan yöresine yönelik propagandası büyük oranda bunlar üzerinden sağlandı. Bu şekilde ünü artan tarikat, devlet yöneticilerinin de dikkatini çekmeye başladı. Bu gelişmeler, Safevîlerin popülaritesine önemli bir katkı sunduğu gibi, siyasal ve ekonomik güç açısından da önemli bir açılımın habercisi oldu.

Şeyh Cüneyd (öl. 864-5/1460) zamanında etraf bölgelere gönderilen propaganda ve tanıtım görevlileri sayesinde tarikatın gücü daha da arttı. Şîilik vurgusu ve siyasî eğilimler de güç kazandı.²⁶ Nitekim onun döneminde Safevî Tarikatı Azerbaycan, Anadolu ve

24 Alessandro Bausani, "Religion Under The Mongols", *The Cambridge History of Iran - The Saljuq and Mongol Periods*. ed. J. A. Boyle (Cambridge: Cambridge University, 1968), 5/545-546; Edward Granwille Browne, "A Literary History of Persia, Modern Times (1500-1924)", *The Cambridge History of Iran*, ed. R. N. Frye (Cambridge: Cambridge University, 1968), 4/19.

25 Sayın Dalkıran, "İran Safevî Devleti'nin Kuruluşuna Şîî İnançların Etkisi ve Osmanlı'nın İran'a Bakışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2002), 58.

26 Mahmud eş-Şâfiî - Abdülaziz Salih, *Avdetu's-Safeviyyin* (Kahire: Mektebetu'l-Mısriyye, 2007), 8; Muhammed Suheyl Takkush, *Tarihu'l-Devleti's-Safeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitab, 2009), 44-45; Adel Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict: (906-962/1500-1555)* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983), 31.

Suriye coğrafyalarında yayılma imkânı buldu. Şeyh Cüneyd, Şirvan Sultanı Halil ile arasında geçen savaşta öldürüldü.²⁷ Yerine geçen oğlu Haydar, Şîî inancının yerleşmesinin yanında simgesel katkılarda bulundu. Bu bağlamda o, müritlerine 12 dilimli taç giydirerek Safevî taraftarlarının Kızılbaş lakabıyla anılmasını sağladı. Şeyh Haydar da Şirvan Hükümdarı Ferruh Yesâr tarafından öldürüldü (893-4/1488).²⁸

Şirvan hükümdarı Ferruh Yesâr ile aralarında gerçekleşen savaş esnasında hükümdarın öldürülmesi suretiyle seleflerinin intikamını alan Şeyh İsmail döneminde tarikat, 906-907/1501 yılında Tebriz merkezli bir devlet yapılanmasına dönüştü.²⁹ Böylece Şeyh iken Şah unvanına kavuşan İsmail, toplumsal yapının da bu düşünce çerçevesinde şekillenmesini arzu etti. Hatta Şîîliği yeni oluşturulan devletin politikası haline getirdi. Bunun ilk adımı, Tebriz Cuma camiinde îrâd edilen hutbenin 12 imam adına okunmasıyla atıldı. Halktan mevcut mezheplerini terk ederek Şîîliğe geçmeleri istendi. Bu isteğin gerçekleşmesi hususunda baskı ve şiddete başvurulmaktan da kaçınılmadı.³⁰

Toplumun Şîîleşmesi adına ezana, "*Eşhedü enne Aliyyen Veliyyullah ve Hayya alâ Hayri'l-Amel*" ibareleri eklendi. Devletin bastırıldığı sikkeler üzerine "*La ilâhe İllâllah, Muhammedu'r-Resulüllah, Aliyyen Veliyyullah*" ibareleri yazıldı.³¹ Çarşı, pazar ve caddelerde ahabın önde gelenlerinden Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Muaviye'ye sebbetme (kötü söz söyleme) geleneği başlatıldı.³² Savaşlarda geleneksel olarak atılan "*Allah Allah*" naralarının yanında Şah İsmail'in askerleri "*Şah Şah*" şeklinde de naralar atmaya başladılar. Bunlarla birlikte ezana da "*Aliyyün Veliyyullah*" ibareleri eklendi.³³ Şîîliğin sembolleri haline

27 Ahmadov, *Azerbaycan'da Şîîliğin Yayılma Süreci*, 30-37, 49.

28 Gölpınarlı, "Kızılbaş", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/189; Ahmadov, *Azerbaycan'da Şîîliğin Yayılma Süreci*, 50.

29 Takkush, *Tarihu'd-Deveti's-Safeviyye*, 48-50, 53; Browne, "A Literary History of Persia", 4/51-52; Roemer, "The Safavid Period", 6/213-214.

30 Şafîî-Salih, *Avdetu's-Safeviyyin*, 11; Takkush, *Tarihu'd-Deveti's-Safeviyye*, 54-55; I. P. Petrushevsky, *Islam in Iran* (London: Cambridge University Press, 1985), 323; Roemer, "The Safavid Period", 6/197.

31 Şafîî-Salih, *Avdetu's-Safeviyyin*, 12; Takkush, *Tarihu'd-Deveti's-Safeviyye*, 55, 146.

32 Şafîî-Salih, *Avdetu's-Safeviyyin*, 11, 26; Browne, "A Literary History of Persia", 4/22, 53-54.

33 Browne, "A Literary History of Persia", 4/54.

gelen Aşûre, Kerbelâ matemi ve imamların mezarlarına yürüyüş gibi faaliyetler de yine uygulamalar arasında yer aldı.³⁴

Toplumun büyük kısmı Sünnî düşünceye mensup olduğu için toplumda Şîî düşünce çerçevesinde çözümler üretecek ilim adamı ve kaynak eserlere ihtiyaç duyuldu. Ancak bu konuda dikkat çeken sıkıntılar yaşandı. Nitekim bunlardan birine göre, kaynak arayışı neticesinde bölgede sadece Cemaleddin Mutahhar Hillî'ye (öl. 726/1325) ait *Kavâidü'l-İslâm* adlı eserin birinci cildi bulunabildi. Bunun dışında herhangi bir Şîî kaynak veya kütüphane bulunamadı.³⁵ Şîî düşüncenin yaygınlaştırılması adına ihtiyaç duyulan ilim adamı ve kaynak eksikliğini aşılabilmesi için Şîî toplulukların yaşadıkları yerlerden Şîî ulema davet edildi. Bu bağlamda Irak, Bahreyn, Bilâd-ı Şam ve Cebel Âmil gibi yerlerden Şîî Arap âlimler Tebriz'e getirilmeye çalışıldı.³⁶

Şîî öğretinin yaygınlaştırılmasına yönelik eğitim kurumları ve medreseler kuruldu. Şîî düşünceyi esas alan Farsça tercüme faaliyetleri başladı. Hatta Şîî ulemaya yüksek dinî statü verildiği gibi, ekonomik güçlerinin artırılması sağlandı. Bu isimler arasında Ali el-Âmilî Muhakkik Karakî (öl. 940/1533) dikkat çeken bir isim oldu. O, Cebel-i Âmil bölgesinden olup, Şam âlimlerinden sayılmaktadır. Safevîlerin daveti üzerine Azerbaycan'a geldi. Burada Caferî mezhebinin yaygınlık kazanması için çaba sarf etti. Bu süreçte elde ettiği toplumsal ve siyasal etki gücüne dayanarak Şîî düşünceye muhalif olanların sürülmesini teklif etti. Namazın mühür üzerinde kılınması önerisinde bulundu. Zamanla Şîî mezhebinin bölgedeki kurucusu olarak da kabul gördü.³⁷

Azerbaycan bölgesinin Şîîleşmesinde; Giyaseddin Mansur b. Sadri'l-Hukemâ (öl. 948/1541), Zeyneddin Âmilî Zeyneddin b. Ali b. Ahmed b. Muhammed Cemaleddin b. Takiyyiddin b. Salih (öl. 966/1558), Şeyh Hüseyin Âmilî (Şeyh Hüseyin b. Abdissamed İzzeddin Cubbâi Amilî Harisî Hemedânî (öl. 984/1576), Şeyh Abdulâlî b. Ali

34 Takkush, *Tarihu'd-Devleti's-Safevîyye*, 146.

35 Roemer, "The Safavid Period", 6/194; Browne, "A Literary History of Persia", 4/54.

36 Ali el-Verdî, *Tarihu Irak el-Hadîs* (Bağdad: Matbaatü'l-Ezhâr, 1969), 63; Roemer, "The Safavid Period", 6/338, 346-347; Perry, "The Rise of Shi'ism in Iran", 129; Moojan Momen, *An Introduction to Shi'i Islam* (London: Yale University Press, 1985), 108.

37 Ahmadov, *Azerbaycan'da Şîîliğin Yayılma Süreci*, 102-104.

(öl. 993/1585), Şeyh Bahâeddin Amilî (öl. 1021/1612), Mir Muhammed Bakır b. Şemseddin Damad (öl. 1040/1630), Mir Ebu'l-Kasîm Sadreddin Musevî Mir Fendereskî (öl. 1050/1640), Muhammed b. İbrahim b. Yahya Sadreddin Şîrâzî (öl. 1050/1640), Muhammed Tâkî Meclisî (öl. 1070/1659), Molla Muhammed Tâkî b. Maksûd Ali İsfahânî, Muhammed Murtaza Kaşânî (öl. 1091/1681) ve Muhammed Bakîr Meclisî (öl. 1111/1699) gibi isimler etkin oldu.³⁸

Güney Azerbaycan merkezli Erdebil'de tarih sahnesine çıkan Safevî tarikatı mensuplarının büyük oranda Azerbaycan yöresinde yaşayan Türk topluluklardan oluşması dikkat çekicidir. Bu topluluklar, devletin kurulmasında olduğu gibi, idaresinde de etkin oldular. Ancak Şah I. Abbas'tan (öl. 1038-9/1629) itibaren Türklerin etkinlikleri azalmaya başladı. Buna karşılık Farslılar etkinlik kazandı. Safevî Devlet yönetimi de büyük oranda Farisîlerin eline geçti.³⁹ Böylece Safevîlik, Türk kültüründen uzaklaşarak Fars kültürünün egemenliği altına girdi. Hatta süreç içerisinde Fars kültürü ve siyasal etkinliğinin yaygınlaştırılabilmesinin en önemli enstrümanı haline geldi.

Görülüyor ki Şah İsmâil öncülüğünde Güney Azerbaycan coğrafyası merkezinde 1501 yılından itibaren oluşturulan Safevîler Devleti, Şîî-İmamîliği siyasallaştırmak suretiyle devlet politikası haline dönüştürdü. Aslında Safevîler, başlangıçta Sünnî olmasına rağmen süreç içerisinde Şah İsmail'in dedeleri olan Şeyh Ali ve Şeyh Haydar dönemlerinde Şîî düşünce zeminine kaydılar. Bu din anlayışı zemini Güney Azerbaycan merkezli Erdebil Tekkesinin mezhep algısına dönüştü. Şah İsmail de bu tekkede Şîî düşünce perspektifinde yetiştiği ve din anlayışını bu doğrultuda geliştirdiği için Şîî kimliği ile öne çıktı. Bu itibarla o, Safevîler devletini kurarken mensubu olduğu tarikatın mezhebî öğretilerini öncelediği gibi, bu öğretileri devlet politikası haline getirdi. Bu durum, Safevîlerin Şîîliğe yönelmelerinin gerekçesini oluşturdu. Hatta -yukarıda da ifade edildiği gibi- Şah İsmail, meseleyi bir adım daha ileriye taşıyarak Şîîliği, emperyal hedeflerle etraf bölgelere yönelik yayılcı politikanın bir enstrümanına dönüştürdü. 1501 yılında Bakû'nün Safevîler tarafından ele geçirilerek baskıya başvurulması, toplumda etkin olan Sünnî düşün-

38 Ahmadov, *Azerbaycan'da Şîîliğin Yayılma Süreci*, 103-107.

39 Ahmadov, *Azerbaycan'da Şîîliğin Yayılma Süreci*, 101.

cenin yerini Şiî düşüncenin alması sonucunu doğurdu. Şah İsmail'in oğlu I. Tahmasb (öl. 983-4/1576) zamanında farklı mezhebî düşünce mensuplarına karşı baskının artırılması, çaresiz halk katmanlarında Şiî düşünceye geçişi hızlandırdı. Şah I. Abbas'tan (öl. 1038-9/1629) itibaren Farisîlerin etkinliklerinin artması ise Fars kültürü lehine toplumsal dönüşümün önünü açtı.

Safevîlerin şeyhlikten şahlığa evrilerek devletleşme sürecini üç boyutta değerlendirmek mümkündür. İlk boyut, Erdebil merkezli başlayan tekke faaliyetinin tasavvufi zeminde vücut bulmasıdır. Bu durum, Şeyh İsmail'in Şahlık unvanına kavuştuğu 1501'de devleti kurmasına kadar sürdü. Ancak bu süreçte düşünce zemini başlangıçta Sünnî perspektifte iken Şeyh Cüneyd (öl. 864-5/1460) döneminde Şiîliğe eğilim gösterdi. Şeyh Haydar (öl. 893-4/1488) zamanında ise Kızılbaşlığa dönüştü. İkinci boyut, Şah İsmail'in 1501'de Safevîler Devletini kurması ile başladı.⁴⁰ Bu süreçte Şiîlik, devletin resmi mezhebi olmanın yanında devlet politikasına dönüştürüldü. Üçüncü boyut ise Safevîliğin Şah I. Abbas döneminde Türk etkisinden ziyade Fars egemenlik ve kültürünün etkisi altına girmesi durumudur. Bu süreçte Safevîlik, Fars egemenlik ve kültürünün taşıyıcısı haline dönüştürüldü. Ancak bütün bunlara rağmen günümüze uzanan süreç içerisinde özellikle Kuzey Azerbaycan coğrafyasında önemli bir oranda Hanefî kimliğe mensup kimselerin var olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte diğer din anlayışları da belli oranlarda temsiliyetlerini muhafaza etmektedir.

Sonuç

Azerbaycan coğrafyası, jeo-stratejik konumu itibarıyla tarih boyunca bölgesel güçlerin dikkatini çekti. Bu durum çeşitli mücadele ve savaflara sahne olmasının gerekçesini oluşturdu. Halife Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Müslümanlar da Doğu Roma karşısında muhtemel askerî tehlikeyi bertaraf edebilme gayesiyle bölgeye yöneldi.

Bu dönemde bölgede Mazdekîlik, Maniheizm ve Zerdüştlük gibi bölgesel inanç yapılarının yanında Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinler de vardı. Ayrıca bölgede varlık gösteren veya süreç içerisinde

40 Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci*, 93.

gelen Türklerin varlığı sebebiyle Gök Tanrı (Tengricilik) inancı da temsil edilmekteydi. Hz. Ömer'in bölgeye yönlendirdiği kimseler büyük oranda sahabî sıfatına sahipti. Halife, onlardan bölge insanına İslâm'ı anlatmalarını talep etmişti. Bunun neticesinde bölgede İslâm'ın kısa sürede yayıldığı görüldü. Hatta Hz. Ali dönemine gelindiğinde coğrafya büyük oranda İslâmlaştı. Böylece Azerbaycan, ilk İslâm beldeleri arasında yerini aldı. Şüphesiz bu durum, dinî grup veya fırkalaşmaların henüz tebellür etmediği bir sürece işaret etmesi itibarıyla Kur'an ve Sünnet temelinde bir din anlayışının Azerbaycan'da hâkim olduğu anlamına geldi.

İslâm'ın ilk dönemlerinde henüz vücut bulmayan dinî grup, fırka veya mezhebî yapılar, süreç içerisinde kültürel, toplumsal, ekonomik veya siyasî gerekçelerle tamamen insanî zemine dayalı, din anlayışına sirayet eden farklılaşmaların kurumsallaşmasıyla ortaya çıktı. Bu nedenle onlar, din zemininde ve tarihsel süreçte insan unsurunun ürünü olarak tebellür eden beşerî yapılar olarak tanımlandı. Azerbaycan coğrafyasında da tarihsel süreç içerisinde, insanî gerekçelerle varlık gösteren farklı fırka veya mezhebî yapılar oldu. Bunlar arasında Haricîlik, Mu'tezile ve Şîa gibi siyasî itikâdî fırkalar yanında Hanefîlik, Şâfiîlik, Malikîlik ve Hanbelîlik gibi fıkıh ekolleri de bölgede temsil edildi. Hatta Safevîler öncesi dönemde Azerbaycan'da Tebriz, Erdebil, Bakü, Şamahı ve Berde gibi şehirler Hanefîlik başta olmak üzere Ehl-i Sünnet düşüncesinin yoğun olduğu yerler olarak kayıtlara geçti. Ayrıca Azerbaycan'da Safevîyye, Sühreverdîyye veya İsrakiyye, Halvetiyye, Hurûfiyye, Nakşibendiyye, Gülşeniyye gibi tasavvufî yapılar ile Ahîlik gibi oluşumlar ve Ehl-i Hak gibi gulât fırkalar da temsil edildi.

Şah İsmail liderliğinde kurulan Safevîler Devleti, bölgede hâkimiyetini sağlamasının ardından Ehl-i Sünnet anlayışını sınırladı. Hatta Ehl-i Sünnet âlimlerine baskılar uyguladı. Bu şekilde bahse konu düşünce çerçevesindeki ilim adamları göçe zorlandı. Buna karşılık Şîî-İmamî düşünce siyasallaştırılmak suretiyle devlet politikası haline getirildi. Hatta Şîilik, emperyal hedeflerle etraf bölgelere yönelik yayılcı politikanın bir enstrümanı oldu. Şah İsmail'in oğlu I. Tahmasb zamanında halkın Şîileştirilmesi yönünde baskı arttı. Bu durum korku temelinde Şîiliğin yayılmasını hızlandırdı. Şah I. Abbas'tan itibaren

de Safevîler üzerinde Türk unsurlarının etkisi azaltıldı. Buna karşılık Farisîlerin etkinlikleri arttırıldı. Böylece Şiîlik, büyük oranda Fars kültür ve siyasetinin taşıyıcı unsuru haline dönüştürüldü. Ancak buna rağmen günümüzde Azerbaycan, Türk kimlik ve kültürünü canlı tutarak günümüze ulaşmayı başardı.

Kaynakça

- Ahmadov**, Shahi. *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Ahmetoğlu**, Şahin. "Azerbaycan'da Hanefîliğin Yayılışı". *IV. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu-Hanefîlik-Mâturîdîlik*. 2/294-303. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Akoğlu**, Muharrem. "Irak'ta Şiî-İmamîliğin Yayılmasında Safevî İran Etkisi". *Bilimname*. 36/2 (2018), 109-134.
- Allouche**, Adel. *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict: (906-962/1500-1555)*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983.
- Bağdâdî**, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. E.R. Fığlalı. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Bausani**, Alessandro. "Religion Under The Mongols". *The Cambridge History of Iran -The Saljuq and Mongol Periods*. ed. J. A. Boyle. 5. Cambridge: Cambridge University, 1968.
- Browne**, Edward Granville. "A Literary History of Persia, Modern Times (1500-1924)". *The Cambridge History of Iran*. ed. R. N. Frye. Cambridge: Cambridge University, 1968.
- Çakan**, İsmail Lütfi. "Berdîcî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/485. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Dalkıran**, Sayın. "İran Safevî Devleti'nin Kuruluşuna Şiî İnançların Etkisi ve Osmanlı'nın İran'a Bakışı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18 (2002), 55-102.
- Göl**, Hacer. "Geçmişten Günümüze Azerbaycan". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 5/1 (Haziran 2006), 153-170.

- Gördeğir**, Ercan. *Olcaytu Han ve Zamanı (1304-1316)*. Ankara: İksad, 2021.
- Gurbanov**, Abbas. "Abbasiler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış". *İstem*. 5/9 (2007), 123-136.
- Hakyemez**, Cemil. "The Origins of Twelver Shi'ism in Iran". *Turkish Journal of Shiite Studies*. 4/3 (2021), 7-30.
- Hamevî**, Şihâbiddîn Ebi Abdillâh Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1977.
- Hayyat**, b. Halife. *Halife b. Hayyat Tarihi*. çev. Abdulhalık Bakır. Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- İbn Murtaza**, Ahmed b. Yahya. *Tabakatu'l-Mu'tezile*. thk. S. D. Wilzer. Beyrut: Franz Steiner, 1988.
- Köse**, Bayram Arif. "İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler". *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal of Historical Researches*. (2017), 2/297-342.
- Köse**, Saffet, "Erdebîlî, Yusuf b. İbrâhim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/279-280. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Momen**, Moojan. *An Introduction to Shi'i Islam*. London: Yale University Press, 1985.
- Musalı**, Namıq. *Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013.
- Mutallimov**, Dadash. "Hz. Ömer Döneminde Azerbaycan Topraklarına Düzenlenen Fetih hareketleri ve Meşhur Komutanları". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 14/79 (Ağustos 2021), 19-26.
- Petrushevsky**, I. P. *Islam in Iran*. London: Cambridge University Press, 1985.
- Roemer**, H. R. "The Safavid Period". *The Cambridge History of Iran*. ed. Peter Jackson. Cambridge: Cambridge University, 2006.

Roemer, H. R., “Timur in Iran”, *The Cambridge History of Iran*, ed. Peter Jackson. Cambridge: Cambridge University, 2006.

Şafî, Mahmud-Salih, Abdülaziz. *Avdetu's-Safeviyyin*. Kahire: Mektebetu'l-Misriyye, 2007.

Şahin, Hanifi. “Ehl-i Beyt Siyaset İlişkisi (İlhanlılar Dönemi)”. *Ekev Akademi Dergisi*. 13/41 (Güz 2009), 91-102.

Takkush, Muhammed Suheyl. *Tarihu'd-Devleti's-Safeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitab, 2009.

Tebrizli, M. Nizamettin. *Bugünkü Azerbaycan Davası*. İstanbul: Türk Kültür Ocağı Yayınları, 1946.

Verdî, Ali. *Tarihu Irak el-Hadîs*. Bağdad: Matbaatü'l-Ezhâr, 1969.

